

Прегледни рад

Драгана В. СТАНКОВИЋ*

Универзитет у Нишу, Педагошки факултет у Врању

О ИМЕНИЧКОЈ ДЕКЛИНАЦИЈИ У ГОВОРИМА ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКЕ ДИЈАЛЕКАТСКЕ ОБЛАСТИ

Апстракт: У раду се разматра аналитичка деκлинација именица као једна од најупечатљивијих балканистичких црта у говорима призренско-тимочке дијалекатске области. Најпре су описани основни механизми аналитизма, а затим су, на основу грађе из постојеће литературе о говорима ове дијалекатске области, анализирани домети аналитизма, при чему је разматрано који падежни облици показују највећу а који најмању стабилност пред налетом аналитизма. Спроведена анализа указује на стабилност али и недоследност аналитизма у анализираним говорима. Налету аналитизма у највећој мери одолева датив, а у најмањој инструментал. Такође, утврђено је да у анализираним говорима губљење падежних облика нема исте размере – аналитичка деκлинација је стабилнија у говорима југоисточне Србије него у јужноморавским говорима на Косову и Метохији.

Кључне речи: деκлинација именица, призренско-тимочка дијалекатска област, аналитизам, општи падеж, зависни падежни облици.

УВОД

Говори призренско-тимочке дијалекатске области су по много чему специфични. У свом развоју ови говори су прошли кроз две фазе: у првој фази, до 13. века, развили су све иновације штокавског западнојужнословенског типа, а у другој фази, од 13. века, изашли су из општих штокавских развојних процеса, при чему су сачували многе архаизме штокавског типа, и, још више, развили иновативне особине балканистичког типа, чиме су се приближили источнојужнословенским језицима, бугарском и македонском, и ушли у развојне сфере балканског језичког савеза.

Балканистичким језичким слојем ови говори заузимају посебно место у оквиру српског језичког простора. Због њихове посебности М. Окука их сврстава у групу средњештокавских дијалеката, наглашавајући да су захваћени

* Доцент, draganast@pfvr.ni.ac.rs

балканистичким лингвистичким процесима, а да притом нису изгубили свој штокавски карактер (2008: 7–8). II. Ивић своју класификацију српских говора базира управо на присуству односно одсуству балканизма у њима, па, у складу с тим, српске говоре дели на балканизиране (структурно иновативне) и небалканизиране (структурно конзервативне) дијалекте: „Најизразитије разлике у кругу српских говора су оне између дијалеката источне и јужне Србије („призренско-тимочке дијалекатске области“) и главнине српских дијалеката, дакле, између оних који улазе у састав балканског језичког савеза и оних који у њега не улазе“ (2009: 10). А. Белић у својој монографији о призренско-тимочким говорима (1905) указује на црте заједничке свим призренско-тимочким говорима, којих нема ни у једном другом српском говору у таквој мери, а познате су другим словенским и несловенским језицима у окружењу, бугарском језику, македонским, грчким, албанским и румунским говорима – „Било да су их међу представнике ових говора увели странци, било други балкански Словени, који су их, са своје стране, такође од странаца примили, тек их оне чврсто везују у засебну групу и дају им нарочити изглед“ (1905: LXVIII).

Међу типичним балканизмима обично се наводе следећи: квалитативно-квантитативна неутрализација у акценту, аналитичка деклинација, аналитичка компарација, аналитички футур, употреба удвојених облика личних заменица (удвајање заменичког објекта), постпозитивни члан. Наведене црте углавном су морфолошке и синтаксичке природе и заснивају се на радикалном развијању аналитичке структуре, у чему се огледа тенденција ка упрошћавању, потреба за поједностављењем комуникације, за упрошћавањем језичких средстава (Милорадовић 2007).

АНАЛИТИЧКА ДЕКЛИНАЦИЈА ИМЕНИЦА

Аналитичка деклинација јесте једна од најупечатљивијих балканистичких црта. Два су момента на којима почива аналитизам у деклинацији именица. Ова балканистичка појава у деклинационом систему подразумева употребу једног падежног облика за сва падежна значења и јачање предлошких конструкција, при чему се падежно значење са наставка преноси на предлог (уп. дајем *гечаку*: дајем **на** *гечака*; путујем *возом*: путујем **с** *возом*). Аналитички тип деклинације Белић је описао на следећи начин: „свођење свих падежа деклинације, у главnome на два, сем вокатива: *casus rectus* и *casus obliquus generalis* и употреба предлога за њихове различите функције“ (1905: 293). Дакле, успостављен је систем од три облика: номинатив, вокатив и општи падеж. Општи падеж врши функцију свих зависних падежа, а има облик акузатива (*casus obliquus*) или номинатива (*casus generalis*), у зависности од типа именица (уп. *од/на човека*, *жену* и *од/на њрозор*, *дете*, *село*,

крв, људи, жене, деца, села, прозори). Опозиција између номинатива и општег падежа говори о непотпуном процесу балканизације призренско-тимочких говора, за разлику од доследно балканизираних словенских говора, у којима та опозиција не постоји (Ивић 2009: 153).

Општи падеж се углавном користи са предлогом. Без предлога употребљава се у функцији правог објекта (вгжемо *звончики* (Михајловић 1977: 75) и са партизивним (дома имало по једна чаша *рађија* (Вукадиновић 1996: 273) и темпоралним значењем (*прошлу зиму, сваку недељу* (Богдановић 1987: 234)).

3. Тополињска категорију падежа „подиже са морфолошког на морфосинтаксички ниво“ (2002: 1). Под појмом падежа она подразумева „синтаксички однос између именичке синтагме и језичке конструкције (морфосинтаксичке јединице) од које је та синтагма граматички зависна“ (Исто). Дакле, падеж представља једну морфосинтаксичку категорију, категорију синтаксичких односа, при чему је семантика, падежно значење кључно у проучавању деклинације једног говора. У том смислу, општи падеж јесте синкретички именички облик који ступа у различите падежне односе (Исто: 10) и може исказати сва значења која падежи имају у флексијском систему (нпр. материја: ланче је *од златио* (Богдановић 1979: 110), посивност: Душан је син *на Сџамена* (Ђирић 1983: 104), спацијалност: *иза кићу* правија шилицу (Богдановић 1987: 235), социјативност: *сџ ѿоја куvara* (Реметић 1996: 451), каузалност: *немој да плачеш за свонач* (Марковић 2000: 224), интенционалност: *собу сџм наместила на уника* (Јуришић 2009: 117), компаративност: *од црмничке лазарице* поубаво неје појало (Јуришић 2014: 478), темпоралност: *умрела је ѿре Бранка* (Трајковић 2016: 406)). Дакле, на реченичном нивоу могу се изразити сви релевантни односи, с тим што су показатељи тих односа предлози уместо падежних наставака; „тежиште се постепено сели са постпозиције на препозицију“ (Тополињска 2001: 223).

Аналитизам у деклинацији именица својствен је свим говорима призренско-тимочке дијалекатске области и показује велику стабилност. Општи падеж преузео је функцију свих зависних падежа. То потврђује грађа у монографијама у којима су детаљно описани ови говори¹:

1 Извор грађе представљају монографије о следећим говорима: говор Сретечке Жупе (Павловић 1939), Ђаковице (Стевановић 1950), Јањева (Павловић 1970), Лесковца (Михајловић 1977), Бучума и Белог Потока (Богдановић 1979), Лужнице (Ђирић 1983), Алексиначког Поморавља (Богдановић 1987), Црне Траве и Власине (Вукадиновић 1996), Призрена (Реметић 1996), Ниша и околних села (Тома 1998), Понишавља (Ђирић 1999), Заплања (Марковић 2000), Шарпланинске жупе Гора (Младеновић 2001), Горње Пчиње (Јуришић 2009, 2014) и Прешева (Трајковић 2016). Ради уједначавања, у свим анализираним примерима, преузетим из дијалектолошких студија, експираторни акценат се бележи знаком ' , а одговарајући падежни облици истичу се италиком.

- општи падеж у функцији генитива:

јд. он је *ѝреко реку* бија (Богдановић 1987: 147); *без диан*, пошја целу кофу *воду*, она је *оѝ село* (Реметић 1996: 450, 460, 465); *усред весеље* дојде, спрема се *од месо* (Вилотијевић 1996: 255); не обикаљај ми *окол кићу* (Ђирић 1983: 64); *од онај шећер*, сестри *о чичу* (Марковић 2000: 116, 128); *оѝ коња* се утепа, *без гршк* (Јуришић 2009: 117, 121); кове ешто *око оѝак*; не *без ѝамеѝ*, *од леѝање* (Трајковић 2016: 405–406, 416);

мн. лесе *од ѝараде* (Вилотијевић 1996: 255); *од ораси* коре (Тома 1998: 185);

- општи падеж у функцији датива:

јд. дади га *на тога калићера* (Ђирић 1983: 65); *на мајку* досаде (Вукадиновић 1996: 135); *на мојега Саву* причам (Ђирић 1999: 117); носим коске *на киче* (Трајковић 2016: 416);

мн. то су дали *на ѝензионери* (Тома 1998: 185);

- општи падеж у функцији акузатива:

мн. *на ѝасови* турѝли, вгжемо *звончики* (Михајловић 1977: 73, 75); носи свињски *оѝанци* (Богдановић 1987: 145); *дукаѝи* имале девојке (Реметић 1996: 456); немам *зиби* (Ђирић 1999: 113); турѝли *на образи* (Јуришић 2009: 120);

- општи падеж у функцији инструментала:

јд. угже *са зејѝин* (Ђирић 1999: 113); *сѝс* дгвено *рало* (Марковић 2000: 120); *ѝод дид* смо седали (Тома 1998: 179);

мн. радја *са кириѝје* (Богдановић 1987: 147); дошла *сас* нојне *кумчичи* (Реметић 1996: 468); *с коњи* (Марковић 2000: 119); *сас ѝалци* (Трајковић 2016: 409);

- општи падеж у функцији локатива:

јд. јавја у *ѝисмо* (Павловић 1970: 72); размилел се народ *ѝо ѝоле* (Ђирић 1983: 66); мељемо га у *воденицу* (Вукадиновић 1996: 135); *ѝо* цел *ноћ*, у *коѝле* се чорба вари (Јуришић 2009: 119, 124);

мн. у нове *шалваре* не се ишло на сокак (Реметић 1996: 464); *на сѝеѝенице* ту је бѝла (Тома 1998: 171); тераше ме *ѝо цркве* (Јуришић 2009: 122, 124).

Па ипак, намеће се питање колико је аналитизам у овим говорима до краја спроведен. Још је Белић истицао да има „разноликних“ остатака од осталих падежа и сврстао их у три групе: 1. прави, стварни остаци од старе деклинације у форми прилога, 2. облици који су унесени са стране, уношене постепено, колонизацијом дотичног краја, 3. облици који су настали под утицајем околних дијалеката (1905: 334–335).

И истраживачи после Белића бележе различите падежне форме. У опису падежног система призренско-тимочких говора А. Собољев, поред осталог, скреће пажњу и на остатке генитива, датива и локатива у појединим говорима ове говорне зоне, и то на остатке генитива у говору Ѓњилана, Сречекче Жупе и у говорима Прешевско-бујановачке зоне, затим датива

у говорима Сретечке Жупе, Алексиначког Поморавља, Црне Траве, Бучума и Белог Потока, Пољанице и Врања и локатива у говору Сретечке и Сирињке жупе, Алексиначког Поморавља и Јањева (1991: 109–114). С. Вукомановић је указао на постојање неких старих именичких облика, архаизама, или каснијих модификација старих облика, којих нема у другим штокавским говорима – стари облици датива и локатива јд. окамењени у прилозима *зиме, леије, јуијре*, бројна именица *двесије*, облици датива и локатива јд. *жене*, стари дативи мн. на *-ам* и *-ем*: *женам, овцам, воловем, воденичарем*, бројне конструкције – *две селе, три жени, два, три месџи, девет јодин, шест душ* (1994). Ј. Марковић је забележила чување датива јд. и мн. у заплањском селу Велики Крчмир, с наставком *-у* код именица мушког и средњег рода (*браиу, геијешу*), *-е* код именица женског рода (*мачке, ћерке*) и *-ам* и *-ем* у множини (*женам, децам, воловем, кравем*) (1994). Анализирајући домете анализације у српским говорима на југозападу Косова и Метохије, Р. Младеновић је утврдио извештан степен очуваности флексије у генитиву једине, што зависи од граматичког броја и деклинационог обрасца. У том смислу, највећу отпорност анализацији показују облици генитива једине и именице на *-а* (2002). У говору јужнокосовског села Гатње именице на *-а* добро чувају флексију у различитим значењима, на шта „је утицао падежни синкретизам Гјд., Дјд. и Лјд.“ (Младеновић 2012: 45).

На преплитање аналитичких и синтетичких падежних форми и утицај стандардног језика на падежни систем указују многи истраживачи: Д. Барјактаревић у прешевско-бујановачком говору (1966: 199), В. Стевановић у говору Пољанице (1969: 413), Д. Томић у говору Островице у Врањској котлини (2007: 199), М. Јуришић у говору Горње Пчиње (2009: 133–134) (више о томе у Станковић 2018: 116–117).

У оваквом стању препознаје се наслеђе прошлости, али и будуће развојне тенденције. Остаци старе деклинације сведоче о различитим фазама развоја говора ПТ говорне зоне. У најранијем периоду ови говори су имали развијен систем деклинације, који је у даљем развоју у знатној мери упрошћен – синтетичка форма замењена је аналитичком. Утврђивање домета анализације у анализираним говорима омогућује нам да сагледамо пут од синтетичке ка аналитичкој деклинацији односно преструктуирање синтетичког модела у аналитички.

Прегледом радова о говорима ПТ дијалекатске области желели смо да утврдимо који падежни облици показују највећу а који најмању стабилност пред налетом анализације, односно у којим падежним функцијама се општи падеж (ОП)² у већој или мањој мери укоренио.

2 У раду су коришћене следеће скраћенице: ПТ – призренско-тимочки, ОП – општи падеж, Г – генитив, Д – датив, И – инструментал, Л – локатив, јд. – јединина, мн. – множина, м. р. – мушки род, ж. р. – женски род, ср. р. – средњи род.

УПОТРЕБА ЗАВИСНИХ ПАДЕЖНИХ ФОРМИ – АНАЛИЗА ГРАЂЕ

Анализа грађе³ потврђује употребу зависних падежних форми, које на различите начине одолевају аналитизму и у различитој мери су заступљени у призренско-тимочким говорима на територији Србије и Косова и Метохије. Истраживачи ових говора углавном их тумаче остацима старијег деклинационог система, из епохе пре развоја аналитизма, често у форми прилога и устаљених израза, затим утицајем околних дијалеката и утицајем стандардног језика.

Генитив

Забележени генитивни облици у говорима на територији Србије углавном представљају наносе из стандардног језика, често у форми устаљених израза⁴:

- Бучум и Бели Поток: овога ми *кџсџа*, бесве *шале*, умира од *џади*, мучил је се од *дејџеџа* (Богдановић 1979: 57);

- Лужница: радосни до *доџа*, с једне *сџране* су билі Бугари, што је командир *чеџе* (Ђирић 1983: 67);

- Алексиначко Поморавље: ми излазимо без *речи*, ја сам бија ка¹ командир *сџраже*; фала, и код ваше *киџе*, *доџа* ми, *дејџеџа* ми, *деце* ми, *живоџа* ми, све испало *ишале*, кажем ти, *бешале* (Богдановић 1987: 152);

- Црна Трава и Власина: од *свадбе*, с друге *сџране*, десџло се из *шале*, то тако од *дејџеџа* (из детињства) (Вукадиновић 1996: 142);

- Ниш: ијак моје *мајке*, литар и по *воде*, периферија *џрада*, почетак *рада*, много *џеска*, нема *човека*, око *враџа*, испод *мосџа* (Тома 1998: 165, 177–178);

- Понишавље: наберу се гости белога *свеџа*, од *милине* да гледаш, пџва *лица* с десне *сџране* (Ђирић 1999: 120);

- Запаље: командант *баџалиџона*, помоћњик *кмеџа*, (улица) *књаза Миџаџа*, командант *џика*, за команду *месџа*, сисрети *села*, преседник *оџиџине*, преко *везе*, наредник *сџанице* (Марковић 2000: 116, 121, 128)

- Горња Пчиња: туј *лека* нема (Јуришић 2009: 134);

- Прешево: *доџа* ми, *живоџа* ми, да фатим *свеџа*, з десне *сџране*, с теј *сџране* (Трајковић 2016: 426).

Синтетички генитив се често јавља са темпоралним значењем⁵:

3 Грађа је ексцерпирана из дијалектолошких студија о говорима призренско-тимочке говорне зоне, које су наведене у фусноти 1 и *Изворима* на крају рада.

4 Ј. Марковић скреће пажњу на окамењене генитивне облике из језика администрације са значењем номина агентис: *комаданџи баџалиџона*, *џомоћњик кмеџа*, *џреседник оџиџине*, *командир чеџе* (Марковић 2014: 118).

5 Ј. Марковић сматра да су и ове форме одолеле налету аналитизма, с обзиром на то да их има „у говору најстаријих, у говору неписмених и у говору жена“ (Марковић 2014: 119).

он је га завршио друге *јодине*, али једног *дана* он рекъл, пре *Ускрса* имамо да ідемо (Ђирић 1983: 67), од *фебруара месеца* (Богдановић 1987: 152), преко *зіме* (Вукадиновић 1996: 142), родила сам се дванаесте *јодине* (Тома 1998: 165), дванаесте *јодине* се разрати (Ђирић 1999: 120), и еднога *дана*, пре *раїа* и баш у рат и после *раїа*, лањске *јодине*, прошле *јодине* (Марковић 2000: 116, 28), умре претпрошле *јодине*, крај *децембра* (Јуришић 2009: 134).

Окамењен је генитивни облик *дома*, *леба* и *сира* у функцији општег падежа: терајте га *дома* (Вукадиновић 1996: 143); тури *леба* у *црепљу* (Марковић 2000: 136); ја сам то створио сас тај *сіра* (Тома 1998: 176).

У јужноморавским говорима на територији Косова и Метохије генитив је забележен и изван устаљених израза, у виду остатака старијег стања, уз извесне модификације:

- Сретечка Жуца: од *дедоїа*, од *чичоїа*, од *Љидоїа*, од *Савоїа* (Павловић 1939: 161);

- Ђаковица: траж'ију од *момка*, прит о(а) *дига*, от *цркве* до онај *ћошк*, од *пгве жене* (јд.); од *Арнаиїа*, из те(х) *села*, шес-сеђм *саїи*, осъмнџ *месеци*, сто *динарџ*, пет *киљ*, педесе *јодин*, неколіко *їуїи* (мн.) (Стевановић 1950: 107, 142);

- Јањево: покрај *сїреје*, отишла код *мајке*, дође из *чершїе*, од *Маре* (Павловић 1970: 71);

- Призрен: без *дајрака*, и тако ішл'е све до *краја*, отруваја се от *мишомора*, біле код *Гїце*, добїле од *владїке*, три *Руса* ни біле из *Москве*, до новога *їимна*, кожа од *јаїњейїа* (Реметић 1996: 450, 459, 465, 467);

- Шарпанинска жупа Гора: побејнала от *Есме*, дошла от *сесїре* (јд.); сом імала *їрїсїїоїїин* офце, *їесїїоїїин* бртва (мн.) (Младеновић 2001: 295–296, 301).

У Сретечкој Жуци развио се специфичан облик Г м. р. са наставком *-оїа* (в. примере). М. Стевановић у ђаковачком говору бележи четири наставка Гмн.: *-а*, *-и*, *-в*, *-ѳ* (в. примере). Траг старог Г бележи и Р. Младеновић у говору Шарпанинске жупе Гора (в. примере).

Дайїив

Највећу стабилност пред налетом аналитизма показује датив. Разлог томе можемо наћи у констатацији Р. Младеновића да „синтетичка дативска форма представља чување, поред осталог, и контраста између директног и индиректног објекта“ (2001: 271).

Дативне форме врло су стабилне у јужноморавски говорима на простору Косова и Метохије:

- Сретечка Жуца: јд. тирај *оцу*, *цару Лазару*, *їаїїку* / мојему *їаїїкове*, *чїчеве*, *деїейу* се пое, реков *сїарке*, кипив *сесїре* *шамїја*;

- мн. *женам, овцам, децам* (Павловић 1939: 161–162, 165, 169);
- Ђаковица: јд. и *сїну* забраније, досадили турске *војске*, тирав *сїоке*; мојему *оцу* стрићевићи, мојзе *мајке* брат (Стевановић 1950: 106, 140–141);
 - Јањево: јд. *јавија сїну*, *човеку* је добро, дала *деїеїшу* јабука, купија *мајке*, теј *жене* даја гу бог мишко дете, даја *козе*; Филип *Ивану Ђону*, *Николе* Гошиному *мајка*;
 - мн. *кучићима, воловима, диволима*, даја *женајмима* (*женам+има*), *кравима, овцима, козима* (Павловић 1970: 72, 73 75);
 - Призрен: јд. отац му каже тому *жандару* турскому, не приоди *коњу*, *Циїанїну* да платиш, да се поклони *владїке* нашему, дала сам *унике*; она је *Зорану* кума, мојему *браїу* другар, мојему *оцу* мајка болесна;
 - мн. *викнаше* нешто *војницима*, све се давало *Турцима, Циїанїма* *паре* не се даваф; ја ги *вікам женама*, *шла* сам *луїкама* (Реметић 1996: 451, 458, 460–461, 464);
 - Шарпланинска жупа Гора: јд. жена *мижу* му рекла, *браїу* да оесем, рекла *сїну*, не давале *селу*, ће кишиш *сесїре*, *мајке* ги се учїнило / пратиф *жени*, рекоф *нани*, онесеме *војски*; *нїва браїу* мијему, *кића* мијему *сїну*, *жене* имреље *браћа*; *камњу* рекла, *їраду* давале, *їенцеру* ће зборим;
 - мн.: *мижим, женем, селам; мужам, женам, селам* (Младеновић 2001: 279–280, 289, 297–298).

Наведени примери показују да је сачуван датив оба броја у двама функцијама – посесивној и наменској, обично само од имена лица и именица које означавају жива бића уопште. Дјд. именица са значењем неживог једино бележи Р. Младеновић у говору Шарпланинске жупе Горе: *камњу* рекла, *їраду* давале, *їенцеру* ће зборим (2001: 280). Именице м. и ср. р. у дативу имају наставак -у (у Сретечкој Жупи и -ове/-еве), а именице ж. р. стари наставак -е (у Гори и -и). У множини је наставак -ам, -има, -ама. У говору Шарпланинске Горе Дмн. именица обично се гради по моделу ОПмн.+м (*мужи-м, жене-м, села-м*). Уочава се, међугим, тенденција да се и множинска граматичка основа завршава на сугласник, а да наставак за облик буде -ам (*муж-ам, жен-ам, сел-ам*) (Младеновић 2001: 289). У говору Јањева наставак -има проширио се и на именице женског рода (*овцима, козима*).

У ПТ говорима на територији Србије старе дативне форме јављају се у ограниченом броју случајева, упоредо са бројнијом аналитичком конструкцијом (*на* + ОП):

- Лесковац: дава *Жике* Гениному, упалија *цигару* дуван својему *їјке, ћерке* збори, *снае* приговара (Михајловић 1977: 35);
- Бучум и Бели Поток: плете *доїу* браду, дојадїл и *доїу* и *љидима*, *замерїл* се *браїу*, ја кажем *судїје*, купић *жене*, пуштић *баде* (Богдановић 1979: 55, 58);
- Лужница: молимо се *доїу*, ел другар *човеку* требе, *премену* купић *баде* (Ђирић 1983: 67);

- Алексиначко Поморавље: оному *болничару* дам паре, киши *дејшеју*, везали *џелеју*, донеси *бабе* століцу; моем *брају* шурак, моје *мајке* татко (Богдановић 1987: 152–153);

- Црна Трава и Власина: дали смо *брају*, *човеку* отіде од памет, *дејшеју* било тешко, да остајаиу *мајке* годину, *дадено жене*, далі *сесјре* дел, дала сам *Милеви* тканіцу (Вукадиновић 1996: 142);

- Ниш: овој *жени* оставио, то је мојој *мајки* мајка, носи се то *киму*, ја кажем *унику*, помогнем неком *дејшеју* (Тома 1998: 167, 179, 193);

- Понишавље: молим се *Боју*, ти волиш *човеку* да кажеш право, ставімо *дејшеју* пешкірче, дадемо си га *мајки* (Ђирић 1999: 120–121);

- Запаље: јд. да сіпем *вейри*, однеси *зеју* воду, кажем покојному *оцу*, дала сам *дејшеју*, *јосіође* однесем, па изне теј *жене* леб;

мн. тириш *воловем*, дадо *елекјричарем*, пројдо *љидем* преко гимно, вину што си узимала *љидем*, тура ли *јајанцем*, немам кво *децам*, турамо *овцам*, дава ли *свињам* (Марковић 2000: 116–117, 120, 123, 127, 129, 131).

Нема забележених множинских облика, осим у говору Запаља. Поред дативних форми са наменским и посесивним значењем, чува се и стари облик у форми прилога са темпоралним значењем *вечерас*: ће дојдемо *кноћи* (Богдановић 1979: 58); че си *кночи* дојдемо (Ђирић 1999: 120–121); доведи га ти *кноћи* (Марковић 2000: 132). Дативне форме изостају на крајњем југу Србије. У говору Горње Пчиње старе облике датива чувају једино именичке заменице (Јуришић 2014: 387–398), док се у говору Прешева датив јавља само у устаљеним изразима: фала *доју*, *мајке* му га, *нане* му га (Трајковић 2016: 426).

Инсјрументјал и локајив

У ПТ говорима на територији Србије остаци инструментала и локатива очували су се у окамењеном облику, у форми прилога и устаљених израза:

- Бучум и Бели Поток: *родом* сам из Бучума, *збојом*, *редом*, *сілом*, *јијром*, *вечером* (И); цвилі на *лаве*, то је било *зіме*, *зіми*, *јесени*, *јијре* (Л) (Богдановић 1979: 58);

- Лужница: *вечером*, *дању*, *јијром*, *ночом*, *ночу*, *сілом*, *редом*, *збојом* (И); *зіме*, *зіми*, *јесени*, *јијре*, *јијредџн*, *леји*, *јролеји*, *ијујру* (Л) (Ђирић 1983: 67–68);

- Алексиначко Поморавље: моліја сам *редом*; *сілом* да мре не може; *јијром*, *вечером* (И); *јијре*, *зајујре*, *јијредан*, *зіме* на *рібе* (Л) (Богдановић 1987: 154);

- Црна Трава и Власина: *крадом*, *редом*, *јејком*, *недељом*, *јијром* (И); *зіме*, *јесени* свадбе, *кићи* тамо нема, *налезли јролеји* (Л) (Вукадиновић 1996: 142–143);

- Понишавље: *вејном* поред гробје пролазе, *јијром*, *вечером* давамо крміло на овце, това *дањом* буде, прецеліва сви *редом* (И); додола се прави *леји*, *јијре* гости дојду, *комињак* се піје *зіми*, *зіме* іду у пашу, *леје* жега (Л) (Ђирић 1999: 121);

- Заплање: додеше *йейком*, долази *чейвгйком* и *йорником*, одавде *родом*, *јиџром* дође, ми *сілом*, *срећом* овја ишли, *ноћом*, *вечером*, *ноћу* (И); *йролейи*, *јесени*, *зіми*, *зіме* (Л) (Марковић 2000: 118, 130–132);

- Прешево: *већном*, *родом*, *сілом*, *йрешком*, *ноћу*, *дању* (И); *дање*, *ноће*, *зіми*, *лейи*, *јиџре* (Л) (Трајковић 2016: 427).

Окамењене форме јесу углавном прилози за време којима се именују делови дана, дани у недељи, годишња доба: *јиџром*, *вечером*, *дању*, *дањом*, *ночом*, *ноћу*, *ночу*, *йейком*, *недељом*, *чейвгйком*, *йорником* (И), *јиџре*, *јиџредан*, *ијуџру*, *зајуџре*, *дање*, *ноће*, *зіме*, *зіми*, *јесени*, *лейи*, *лейи*, *йролейи* (Л) или за начин: *редом*, *сілом*, *крадом*, *већном*, *срећом*, *йрешком*. У употреби је и облик *родом* са аблативним значењем. Значење узрасног инструментала (Пишер, Клајн 2014: 378–379) потврђују примери: кад сам била *девојком* у Приговац (Богдановић 1987: 154); ја сам из Гркињу *девојком* (Марковић 2000).

Н. Богдановић бележи облике локатива ж. р. са старим наставком *-е* у говору Алексиначког Поморавља: ја имам *сіна* у *Енїлеске*, ми све мељемо по *ваще воље*, ідем по *Шумадије* (1987: 157).

Мањи број примера инструментала и локатива јавља се под утицајем стандардног језика:

йесницом удари, іде у *цркву недељом*, под *водом*, *живим са сесџром* (И); радио у *радњи*, ішо по *жіци*, према *йризи* (Л) (Тома 1998: 167–168); све по *реду* дошло, сви ни по *имену* написао, све што је на *свеџу* (Ђирић 1999: 122); појде *авионом*, *ауџобусом*, ели *возом*, діде редовнем *йиџем* (И); сланце на *заоду*, у *йовїџку*, у *йосїїлци*, како смо у *браку*, била у другом *сїању* (Л) (Марковић 2000: 118, 122); у *живоџу* тріпут ме је удрија, све на *свеџу* (Јуришић 2009: 134); *йрџухом* за *крихом*; нісу відљиви *голим оком*; главом без *обзира* (Трајковић 2016: 427–428).

Поред инструменталних и локативних падежних облика окамењених у изразима и прилозима, у јужноморавским говорима на територији Косова и Метохије потврђени су и стари синтетички облици, у већој мери локативни, у мањој инструментални, упоредо са аналитичким:

- Сретечка Жупа: по *їваде*, по *ойиџїне* (Л) (Павловић 1939: 165);

- Ђаковица: ако біне с *миком*, с *јадом* је дошла (И); кал'ав се по *земл'е*, по *їовору* ги мош ра *разліиш* (Л) (Стевановић 1950: 144, 146);

- Јањево: у Пашке Цміном *обору*, о светому *Николе*, по *їаве* га ударија, *направија таван на киће*, на његовом *дейейу* све је ново (Л) (Павловић 1970: 72, 75);

- Призрен: да ідеш по *йраїу*, біја на *мору*, іма по *йијацу*, кол'ев по *Босне*, на *йоїаче* седи (Лјд.); *рукама* бацаш тај меч'ик, по *куч'ама* не ідеф (И, Лмн.) (Реметић 1996: 451, 461, 464);

- Шарпланинска жупа Гора: пратила по постарому *браїу*, на *заранке* дошла (Л) (Младеновић 2001: 281–282).

У вези са очувањем локативне форме у призренском говору С. Реметић наглашава: „Отпорности форме локатива делатно је могао доприносити са српске стране синкретизам Д–ЛјД, а датив се, као што је познато, аналитизму одурио на ширем словенском шарпланинском простору” (1996: 462). М. Стевановић сматра да се локатив „као посебна синтаксичка категорија у ђаковачком, призренском и другом понеком говору овога типа очувао баш у додиру с говорима Косова и Метохије“ (1950: 106).

На другој страни, инструментал је падеж који се најслабије одурио налету аналитизма. Овакав статус инструментала С. Реметић објашњава на следећи начин: „Уопштавањем старог двојинског наставка у Дмн. -м је практично сведено на ИјД, где ће се, тако усамљено, лакше повинovati аналитичком налету носилаца словенских дијалеката“ (1996: 452). Морфолошко колебање у инструменталу и локативу у косовско-ресавским говорима П. Радић објашњава чињеницом „да је флексија из инструментала и локатива била прва на удару балканистичког аналитизма“ (1997: 236). С тим у вези наглашава: „...не треба губити из вида да су управо тзв. локални падежи, локатив, инструментал (и аблатив) још раније, у једној даљој перспективи, у већини индоевропских језика били подложни аналитизму, па су извесне морфолошке склоности овога типа могле постојати и у појединим словенским говорима“ (Исто). Анализирајући употребу падежних облика у говору Параћинског Поморавља, С. Милорадовић је утврдила да се инструментал у овом говору „показао као падешки облик подложен нестајању“ (2003: 245).

Акузатив множине

Множинска акузативна форма забележена је на територији Косова и Метохије. У ђаковачком говору има редовно наставак -е (Стевановић 1950: 105). Тако је и у јањевском: у песме помињају *јунаце*, купија је нове *ојанце* (Павловић 1970: 74) и призренском говору: имала *дукайе*, *орасе* исполоми, обршем *судове* (Реметић 1996: 455–456).

У говорима југоисточне Србије забележена је стара акузативна форма *јосџи* и *дни*:

иде у *јосџи*, на *јосџи*; иде на *дни* (Богдановић 1979: 58, Ђирић 1983: 68, Вукадиновић 1996: 143, Ђирић 1999: 121, Трајковић 2016: 427).

Када је у питању множинска падежна форма, дијалекатска грађа показује да се општи падеж чвршће укоренио управо у множини – наведеним примерима знатно је мањи број потврда за облик множине зависних падежа. До истог закључка дошла је и С. Милорадовић, анализирајући падежне форме у говору Параћинског Поморавља: „Множински облици свих именичких деклинационих типова показују се као изразито подложни редукцији генитивне, инструменталне и локативне падежне форме, а у корист опште падежне форме“ (2003: 303–304).

ЗАКЉУЧАК

Аналитизам је основна карактеристика дефлекције именица у говори-ма ПТ дијалекатске области. Зависне падежне конструкције потиснуте су аналитичким предлошким конструкцијама, у којима је успостављена веза између предлога и увек истог падежног облика, општег падежа. Општи падеж је преузео функцију свих зависних падежа, а падежно значење је с наставка прешло на предлог.

Аналитизам је потврђен у свим говорима ПТ зоне и показује велику стабилност. Па ипак, у већини говора ове дијалекатске области чувају се стари падежни облици, из периода синтетичког дефлекционог система, често у окамењеним прилошким облицима. На другој страни, неки падежи се поново успостављају под утицајем стандардног језика, нарочито у виду устаљених израза. Окамењени облици и синтагматски спојеви, који представљају семантичку целину, омогућили су њихов опстанак у језичком систему и свакодневној комуникацији. „Узрок њиховог опстанка у окамењеном лику мора се тражити у категоријалној конверзији, тј. у њиховом пребацивању из једне категорије у другу или у очувању у неком виду фразеологизма“ (Марковић 2014: 116).

Генитив се у ПТ говорима на територији Србије јавља у форми устаљених израза и разних облика из стандардног језика, и то само у једнини (бесве *шале*, с једне *сџране*, од *милине*, *живоџа* ми, преко *зџме*). На територији Косова и Метохије јужноморавски говори чувају старе генитивне форме, углавном у једнини (од *дедоџа*, код *мајке*, из *Москве*). Множинска генитивна форма забележена је у ђаковачком и говору Шарпланинске горе Жупа, често у бројним конструкцијама (из те(х) *сџла*, *шес-сеџм сџџи*, *сто динарџ*, неколико *џџи*, *петстотин бџава*).

Стара дативна форма присутна је у готово свим говорима ПТ дијалекатске области, углавном у значењу посесивности и намене код именица којима се означавају бића. На територији Косова и Метохије чувају се оба броја (*мајке*, *џару*, *деџеџу* и *луџкама*, *џенам*, *војџиџама*, *сџлам*), док се на територије Србије множинска форма јавља само у Заплању.

Инструментал је падеж који се најслабије одупро налету аналитизма у ПТ говорима. Јавља се само у окамењеном облику, у форми прилога и устаљених израза (*родом*, *редом*, *џиџром*, *ноџу*). Понеки синтетички облик може се чути под утицајем стандардног језика (под *водом*, *џиџџем*, *голим оком*, *рукама баџаш*).

Локатив показује већу стабилност у односу на инструментал. Поред окамењених прилога, устаљених израза и облика из стандардног језика (*леџи*, *џиџре*, све по *реду* дошло, како смо у *бџаку*, све на *свеџу*), у јужноморавским говорима на територији Косова и Метохије јављају се и старе форме,

углавном у једнини (да идеш по *џрају*, по *лаве* га ударија, бија на *мору*). На територији Србије стара локативна форма потврђена је само у говору Алексиначког Поморавља (имам сина у *Енлеске*).

Ексерцирани примери показују да су синтетичке падежне форме знатно стабилније у форми једнине. Старе множинске форме су знатно ређе. Осим дативне, нешто већу стабилност показује и акузативна множинска форма (*дукаше*, *орасе*, *јосћи*, *дні*).

Спроведена анализа је показала да у говорима ПТ дијалекатске области губљење падежних облика нема исте размере. Аналитичка деклинација је знатно стабилнија у говорима југоисточне Србије. У овим говорима старе падежне форме углавном су се сачувале захваљујући употреби у служби прилога, а евидентан је и утицај стандардног језика. У јужноморавским говорима на Косову и Метохији старе падежне форме јављају се често и изван окамењених прилога. У вези с оваквим стањем у деклинационом систему призренског говора С. Реметић истиче: „Подршка чувању деклинације у призренском говору дошла је, нема сумње, из несловенских језика, а понајвише из турског и албанског“ (1996: 449). М. Стевановић сматра да се већи број падежних облика очувао у говору Ђаковице под утицајем црногорског и косовско-метохијског дијалекта: „А ово је, с обзиром на периферни положај говора ђаковачког, на његову удаљеност од центра дијалеката свога типа и суседство с говорима које утицај упрошћавања деклинације једва додирује – сасвим разумљиво“ (Стевановић 1950: 139). Указујући на опстанак одређених падежних форми као једне „од маркантних црта којима се говори метохијско-косовског ареала издвајају у посебан поддијалекат призренско-јужноморовског дијалекта“, Р. Младеновић истиче: „Већа отпорност на анализацију у овом ареалу у непосредној је вези са лингвогеографским положајем говора у Косовској и Метохијској котлини“ (2012: 45).

ИЗВОРИ

- Богдановић 1979: Недељко Богдановић. „Говори Бучума и Белог Потока“. *Српски дијалектолошки зборник XXV*, 1–178.
- Богдановић 1987: Недељко Богдановић. „Говор Алексиначког Поморавља“. *Српски дијалектолошки зборник XXXIII*, 7–302.
- Вукадиновић 1996: Вилотије Вукадиновић. „Говор Црне Траве и Власине“. *Српски дијалектолошки зборник XLII*, 1–317.
- Јуришић 2009: Марина Јуришић. *Говор Горње Пчиње: џасови и облици*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Јуришић 2014: Марина Јуришић. „Синтакса падежа Горње Пчиње“. *Српски дијалектолошки зборник LXI*, 373–533.
- Марковић 2000: Јордана Марковић. „Говор Запаља“. *Српски дијалектолошки зборник XLVII*, 7–307.

- Михајловић 1977: Јован Михајловић. *Лесковачки говор*. Лесковац: Библиотека народног музеја.
- Младеновић 2001: Радивоје Младеновић. „Говор Шарпланинске жупе Гора“. *Српски дијалектолошки зборник XLVIII*, 1–606.
- Павловић 1939: Миливој Павловић. „Говор Сретечке Жупе“. *Српски дијалектолошки зборник VIII*, 1–350.
- Павловић 1970: Миливој Павловић. *Говор Јањева. Међудијалектски и миксојлошки процеси*. Нови Сад: Матица српска.
- Реметић 1996: Слободан Реметић. „Српски призренски говор“. *Српски дијалектолошки зборник XLII*, 319–614.
- Стевановић 1950: Михаило Стевановић. „Ђаковачки говор“. *Српски дијалектолошки зборник XI*, 1–152.
- Трајковић 2016: Татјана Трајковић. „Говор Прешева“. *Српски дијалектолошки зборник LXIII*, 284–577.
- Тома 1998: Пол-Луј Тома. *Говори Ниша и околних села*. Ниш: Просвета; Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ђирић 1983: Љубисав Ђирић. „Говор Лужнице“. *Српски дијалектолошки зборник XXIX*, 1–190.
- Ђирић 1999: Љубисав Ђирић. „Говори Понишавља“. *Српски дијалектолошки зборник XLVI*, 7–262.

ЛИТЕРАТУРА

- Вукомановић 1994: Славко Вукомановић. „Трагови старих именичких облика у призренско-тимочким говорима.“ *Говори њризенско-џимочке области и суседних дијалеката*. Зборник радова са научног скупа. Редакциони одбор Павле Ивић и други. Ниш: Филозофски факултет, 189–201.
- Барјактаревић 1966: Данило Барјактаревић. „Прешевско-бујановачка говорна зона“. *Врањски гласник I*, 173–218.
- Белић 1905: Александар Белић. „Дијалекти источне и јужне Србије“. *Српски дијалектолошки зборник I*, 1–715.
- Ивић 2009: Павле Ивић. *Српски дијалекти и њихова класификација*. Приредио: Слободан Реметић. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Јуришић 2009: Марина Јуришић. *Говор Горње Пчиње: гласови и облици*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Марковић 1994: Јордана Марковић. „Датив у заглавском селу Велики Крчимир.“ *Говори њризенско-џимочке области и суседних дијалеката*. Зборник радова са научног скупа. Редакциони одбор Павле Ивић и други. Ниш: Филозофски факултет, 283–287.
- Марковић 2014: Јордана Марковић. „Окамењене падежне форме у призренско-тимочким говорима.“ *Језик, књижевност и култура*. Тематски зборник радова Наука и савремени универзитет 3. Главни и одговорни уредник Бојана Димитријевић. Ниш: Филозофски факултет, 115–123.
- Милорадовић 2003: Софија Милорадовић. *Ујоџреба џадежних облика у говору Параћинској Поморавља: балканистички и еџномџрациони аспекти*. Београд: Чигоја штампа.
- Милорадовић 2007: Софија Милорадовић. „Дијахрони и синхрони аспект аналитичких појава у српским народним говорима“. *Зборник Матице српске за славистику LXXI-LXXII*, 357–375.

- Младеновић 2001: Радивоје Младеновић. „Говор Шарпланинске жупе Гора“. *Српски дијалектолошки зборник XLVIII*, 1–606.
- Младеновић 2002: Радивоје Младеновић. „Генитив именских речи у северношарпланинским и јужнометохијским говорима – флексија и аналитизација“. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику XLV/1-2*, 291–320.
- Младеновић 2012: Радивоје Младеновић. „Флексија и аналитизам именица на -а у говору јужнокосовског села Гатње“. *Јужнословенски филолоџи LXVIII*, 27–47.
- Окука 2008: Милош Окука. *Srpski dijalekti*. Zagreb: Prosvjeta.
- Пишпер, Клајн 2014: Предраг Пишпер, Иван Клајн. *Нормативна грамаџика српској језика*. Нови Сад: Матица српска.
- Радић 1997: Првослав Радић. „О неким појавама у деклинацији косовско-ресавских говора (У светлу синкретичко-аналитичких процеса)“. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику XL/2*, 227–240.
- Реметић 1996: Слободан Реметић. „Српски призренски говор“. *Српски дијалектолошки зборник XLII*, 319–614.
- Соболев 1991: Андрей Соболев. „Категорија падежа на периферији балканославјанског ареала“. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику XXXIV/1*, 93–139.
- Станковић 2018: Драгана Станковић. *Говор врањске деце предшколској и школској узрасној – социолингвистички аспект*. Докторски рад. Београд: Филолошки факултет.
- Стевановић 1950: Михаило Стевановић. „Ђаковачки говор“. *Српски дијалектолошки зборник XI*, 1–152.
- Стевановић 1969: Владимир Стевановић. „Говор Пољанице“. *Врањски гласник V*, 399–422.
- Томић 2007: Dina Tomić. „Tragovi balkanskog jezičkog saveza u govoru Ostrovice u Vranjskoj kotlini.“ *Petničke sveske LXII*, 196–203.
- Тополињска 2001: Зузана Тополињска. „Изражавање падежних односа у српском призренском говору“. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику, XLIV/1-2*, 211–224.
- Тополињска 2002: Зузана Тополињска. „Антропоцентрична теорија језика и српски падежни систем“. *Јужнословенски филолоџи LXVIII*, 1–13.

Dragana V. STANKOVIĆ

ON NOUN DECLENSION IN SPEECHES
OF PRIZREN- TIMOK DIALECTICAL AREAS

SUMMARY

This paper discusses the analytical declension of nouns as one of the most distinctive Balkan's features in the speeches of Prizren - Timok dialectic areas. First the basic mechanisms of analyticalism were described, and then, based on the material from existing literature of the speeches of this dialectic area, it's been determined how much analyticalism in these speeches is fully implemented or which case forms show the greatest and which ones the least stability before the analyticalism rush. The conducted analysis indicates to the stability but also to the inconsistency of analyticalism in the analyzed speeches. The rush of analyticalism is largely resisted by the dative, and by the smallest instrumental. Also, it is determined that in the analyzed speeches the loss of case forms does not have the same proportion – the analytical declension is more stable in the speeches of southeastern Serbia than in the South Morava's speeches in Kosovo and Metohija.

Key words: declension of nouns, Prizren- Timok-s dialectical area, analyticalism, common case, dependent case forms.